

Variációk konfliktuskezelésre. Bonn, Berlin és Budapest diplomáciai erőfeszítései a keletnémet menekültkérdés megoldására, 1989

Tóth Imre

A magyar határnyitás és a német egyesülés huszadik évfordulója az akkori historikus történések interpretációinak dömpingjét hozta magával az elmúlt hetekben, hónapokban. Amellett, hogy a már keletkezésükkor történelmivé vált 1989-es fejlemények¹ mind magyar, mind német, sőt osztrák részről is a szimbolikus politikai kommunikáció markáns részévé váltak, viszonylag nagy felületet kaptak az írott és elektronikus médiumokban, s ugyanilyen nagy tárhelyet foglalnak el a világhálón is. Mindemellett örvendetes, hogy a téma tudományos igényű feldolgozása is lendületet kapott, idehaza és külföldön (azon belül elsősorban Németországban) egyaránt. Új kötetek, tanulmányok láttak napvilágot, és több konferenciát is tartottak a témában.² Ezek értékes, új adalékokkal egészítették ki a menekültkérdés-határnyitás-egyesülés hármassága köré felépülő történeti narratívát.

Jelen tanulmány a probléma egyik fontos, németországi forrásbázisára támaszkodó eredményeket igyekszik összefoglalni. A Német Külügyminisztérium Levéltára (*Das Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*) 2009 tavaszán hozzáférhetővé tette azokat az 1989–1990-es iratait, amelyek a német újraegyesüléssel kapcsolatban keletkeztek. Az egyébként harminc évre szóló kutatási korlátozás feloldása csak az akkori két német állam külügyminisztériumainak, illetve külképviseleteinek releváns iratanyagaira vonatkozik. Utóbbiak közé tartoznak a budapesti követségi menekültekkel, illetve a magyar határ megnyitásával kapcsolatos dokumentumok, amelyek részben megerősítik, részben módosítják és kiegészítik a magyar (MOL, ÁBTL) és német (*Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, Bundesarchiv*) levéltári forrásokon, személyes emlékezésen vagy ezek kombinációján nyugvó publikációk eredményeit.

Eddig csupán korlátozott bepillantásunk volt a Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság külügyi hivatalainak levelezésébe, a közöttük zajlott tárgyalások anyagaiba, az NSZK és más – a kérdésben érintett – szereplők (mint az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, Nemzetközi Vöröskereszt) eszmecseréinek tartalmába. A dolgozat e téren igyekszik újdonságokkal szolgálni.

A közvetlen előzmények

A Német Demokratikus Köztársaság negyvenéves létezésének végjátékát a keletnémet lakosság tömeges elvándorlása kísérte. 1988–89-ben NDK-állampolgárok özönlöttek el a Német Szövetségi Köztársaság prágai, varsói nagykövetségét, kelet-berlini állandó képviselőjét, sőt az ottani dán és amerikai nagykövetséget is. A legnagyobb menekültáradat azonban Magyarországot érte 1989 tavaszától. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy a külvilág szemében a valóságosnál is idealizáltabb kép alakult ki a Budapesten zajló átalakulási folyamatokról. Ezt tovább színezte, hogy 1989. május 2-án megkezdődött a hidegháborús vasfüggöny rendszer felszámolása az osztrák–magyar határon, valamint hogy Magyarország – a Varsói Szerződés államai között elsőként – 1989. március 14-én aláírta a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyezményt, amelyet rövidesen ki is hirdetett.³ A tény hatására szélteiben-hosszában terjedtek olyan téves információk, amelyek szerint az osztrák területek egy könnyed sétával elérhetők a menekülőknek. A hírek hatásaként ráadásul a Német Demokratikus Köztársaságból távozni szándékozók körében megnőtt az aggodalom, hogy a változásokat dermedt értetlenséggel figyelő kelet-berlini párt- és állami vezetés drasztikusan korlátozza a Magyarországra történő beutazásokat, s így elvágja őket a menekülés lehetőségétől.

A követségi menekültek egyedi eseteit addig a keletnémet kormány megbízottja, Wolfgang Vogel igyekezett folyamatosan és lehetőleg feltűnés nélkül kezelni.⁴ Ez a fajta ügykezelés azonban egy bizonyos ponton és tömegén túl már nem hozhatott megoldást a problémára. Az események leginkább Magyarországon, illetve Budapesten haladtak túl a diszkrét intézkedések szintjét. Az *ad hoc* jellegű beavatkozásokon túlmenően éppen ezért mindhárom érdekelt ország vezetésének kézzelfogható koncepciókat kellett kidolgoznia a válság megoldására. Ez utóbbi folyamatok azonban a legkritikább esetben érleltek egymással összecsengő gondolatokat.

Párhuzamos kísérletek a válság enyhítésére

Az egyetlen, amiben kezdettől fogva valamennyi érintett fél egyetértett (kivéve persze az áttelepülésre váró keletnémeteket), az volt, hogy a menekülés nem jelent megoldást az NDK belső problémáinak – közöttük a társadalmi elégedetlenségből adódó helyzetnek – a kezelésére. Ez a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország részéről könnyen érthető volt, ám ugyanezt az álláspontot képviselték az NSZK politikai színpadának szereplői is. A kancellári hivatal vezetője, Walter Priesnitz államtitkár ennek hangot adott a német sajtó nyilvánossága előtt, amikor kijelentette, hogy az embereknek lehetőség szerint ott kell maradniuk, ahol vannak, hogy az újraegyesülés ne az NSZK-ban következzen be.⁵ Hasonlóan nyilatkozott a tekintélyes Hans-Joachim

Vogel, az SPD elnöke és a Kohl-kormány sajtóüggyekért felelős tárca nélküli minisztere Hans Klein is.⁶ Az egymástól homlokegyenesen eltérő felfogást képviselő nyugatnémet politikai erők egyetértettek abban is, hogy a válság hosszú távú megoldása érdekében az NDK-n belülről kell kikényszeríteni a változásokat.⁷ Ez utóbbira a nemzetközi környezet is alkalmas háttérrel kínált. A nyitott határok és az akadálymentes áttelepülés lehetősége a reformokat kikényszerítő akarat és főleg erő elsorvadásához vezethetett. Megoldást nem a nemzetközi és német–német feszültség fokozása, hanem éppen ellenkezőleg, a keletnémet reformfolyamatok katalizálása kínált. Ennek lehetséges sikerére éppen Magyarország példáját hozhatta fel a bonni vezetés.

A fentiek miatt a menekültlavina lefékezésének kérdésében érdekazonosság állt fenn Kelet-Berlin és Bonn között. A budapesti nyugatnémet képviselő vezetése ezért többször határozottan kérte a Külügyminisztériumot, hasson oda, hogy a veszélytelen és komplikációmentes magyarországi határátlépésről Kelet-Németországban terjengő hamis információkat korrigálják, és tartsák távol a meggondolatlan próbálkozásoktól a Nyugatra menekülni szándékozókat.⁸ Bonni diplomaták igyekeztek elővigyázatosságra inteni, nehogy a menekülők fél lábbal már Nyugaton érezzék magukat Magyarországon. Jelentéseikben figyelmeztettek arra, hogy az ellenőrzés a nyugati határszakaszon egyáltalán nem szűnt meg, a határsértőknek továbbra is szembe kell nézniük a hatóságok fellépésével. Sőt a magyar szervek – a vasfüggöny bontásával párhuzamosan – egyre szigorúbb kontrollt vezettek be az ország belsejében.⁹ A külügyi tárca beosztottjai javasolták a sajtó befolyásolását, illetve azt, hogy a híreket háttérbeszélgetések segítségével árnyalják, és pontosítsák a kivándorlással és a magyarországi bel- és külpolitikával kapcsolatban kialakult képet. Kívánatosnak tartották egyúttal, hogy az elektronikus és az írott sajtóban ne foglaljanak el nagy helyet a követségi menekültekről szóló hírek.¹⁰

A magyar fél által folytatott gyakorlat, mint azt a bonni külügyi vezetők – főleg egymás között – többször jelezték, ellentétben állt a nyíltan hangoztatott politikai deklarációkkal. A demokratizálás és politikai nyitás üzenete olyan hívószavakból állt, amelyeket egyelőre még csak idézőjelek között lehetett használni Magyarországon. Az ebből adódó ellentmondás óhatatlanul csalódást okozott az idesereglő, jogállamhoz méltó bánásmódban reménykedő emberekben.¹¹ A bonni külügyminisztérium belső megbeszélésén mindenesetre úgy döntöttek, berendelik a magyar nagykövetet, hogy kifejezésre juttassák, milyen következetlenség mutatkozik a sajtóban olvasható állapotok és a valóságos határhelyzet között. Szerintük a Magyarország által közvetített kép alkalmas arra, hogy keletnémetekben irreális várakozásokat keltsen.¹²

A magyar kormány rendkívül óvatosságot mutatkozott, és megpróbálta minimalizálni a rá háruló felelősséget a probléma megoldásában. A német tárgyalópartnerek előtt a magyar fél képviselői mindent elkövetettek, hogy valamiféle neutrális álláspontot sikerüljön érvényre juttatniuk. A kényes egyensúlyozás közepette mégsem volt nehéz felismerni, hogy a magyar kormány elsősorban az NSZK nézőpontjának megfelelő

megoldásban érdekelt. Augusztus 21-én Kovács László külügyi államtitkár a Bundestag képviselőjét igyekezett meggyőzni arról, hogy Magyarország kívül áll a menekült-probléma megoldásán. Hangsúlyozta, hogy állampolgárainak kiengedése az NDK, az érkezők befogadása pedig az NSZK ügye. Magyarország úgy szeretné az ügyet rendezni, hogy kapcsolatai egyik német állammal se romoljanak meg, ami nem könnyű, hiszen Kelet-Berlin csak a saját szája íze szerinti megoldást tartja elfogadhatónak. Kovács felvetette – amit már egyes ENSZ-megbízottak előtt korábban szóba hoztak –, hogy a magyar szervek esetleg szemet hunynának a keletnémetek határátlépési kísérletei fölött. Azt is hozzátette azonban, hogy ez a módszer – noha több szempontból praktikusnak látszik – nem tekinthető megnyugtató megoldásnak, hiszen az ellenőrzés nélküli, nyitott határok fenntartását egyetlen ország sem engedheti meg magának. A helyzetet azonnal kihasználnák például a kábítószer-kereskedelem szereplői, illetve más szocialista országok állampolgárai.¹³

A probléma megoldása azonban egyre sürgetőbbé vált. Közeledett a nyári szabadságolások vége, és nagy kérdés volt, hogy az addig Magyarországon vakációzó NDK-családok közül mennyien válnak menekültté egyik napról a másikra, ahogy a nyaralás véget ér. Az ősz beköszöntével és az időjárás várható rosszabbra fordulásával ráadásul egyre kevésbé volt elodázható, hogy a helyzet nyitját megtalálják. Ehhez pedig a végső kulcs a menekültek kiengedése, a határ megnyitása volt.

A határsorompó felnyitásának lehetősége a legkevésbé a Német Demokratikus Köztársaság vezetésének volt megnyugtató, mivel számára az ország stabilitásának és az állami presztízs maradásának megőrzése volt a tét. A keletnémet fővárosban ennek érdekében a legkülönbefélebb adminisztratív korlátozások bevezetését fontolgatták, ezek közé tartoztak a Magyarországra történő beutazásokkal kapcsolatos megszorítások is. Az NDK budapesti nagykövete, Gerd Vehres az állam alapításának 40. évfordulója alkalmából tartott sajtóbeszélgetésen újságírói kérdésre válaszolva légből kapottnak minősítette a szigorításokkal kapcsolatos híreszteléseket.¹⁴ Az esetleges törvénymódosítást cáfoló nyilatkozatokból mindazonáltal nem lehetett messzemenő következtetéseket levonni, tekintettel arra, hogy akadályokat egyszerű adminisztratív eszközök igénybevételével is lehetett állítani. Bevált módszernek számított az utazások korlátozása a belügyminisztériumi engedély visszatartásával,¹⁵ az ügyintézés lassításával, illetve arra hivatkozva, hogy kimerült a rendelkezésre álló forinttartalék.¹⁶ A kelet-berlini külügyminisztérium konzuli ügyek főosztályának vezetője, J. Vogl fel is hívta a figyelmet arra, hogy az NDK-állampolgárok magyarországi utazásait nem lehet az eddigi keretek között tartani, mivel Magyarország nem tartja be a rá nézve kötelező kétoldalú megállapodásokat.¹⁷

Az utazási lehetőségek korlátozásától a keletnémet állambiztonsági szervek is óvtak. Úgy vélték ugyanis, hogy a restriktív intézkedések az „ellenséges nyugatnémet erők” malmára hajtánák a vizet, mivel ezek révén számottevően nőne a belső nyomás az NDK-n belül. A kényszerű otthonmaradásra ítélt lakosság ugyanis növekvő erővel kö-

vetelné az utazási szabadság, illetve az állandó kiutazási engedélyek megadását. A társadalmi, politikai nyomás erősödése pedig egyértelműen az NSZK érdekeit szolgálná. A Stasi éppen ezért célravezetőbbnek tartotta, hogy – együttműködve a bel- és igazságügyi minisztériummal – erősítsék a megelőző munkát, és hatékonyabban derítsék fel, illetve akadályozzák meg a szocialista országokon keresztül tervezett meneküléseket. Emellett javasolta a Magyarországról kiutasított állampolgárok fokozott ellenőrzését, beleértve azt is, hogy akadályozzák meg újbóli kiutazásukat az országból.¹⁸

A budapesti keletnémet követség megkísérelt növekvő befolyást gyakorolni a már Magyarországon tartózkodókra annak érdekében, hogy valahogy rávegye őket az országukba való visszatérésre. A követség konzuli osztálya a német nyelven megjelenő *Neueste Nachrichten* szeptember 5-i számában jelentetett meg e témában közleményt. A konzuli osztály egy nappal korábbi keltezésű levele szerint azok, akik lejárt úti okmányokkal, illetve más ország útlevelével rendelkeznek, hazatérésük után büntetlenséget élveznek. Kiutazási kérelmüket lakóhelyükön benyújthatják, s azt a Német Demokratikus Köztársaság állampolgárainak külföldi kiutazásáról szóló 1988. november 30-i rendelkezés alapján bírálják el. A levélben ígéretet tettek arra, hogy az érintettek visszatérhetnek munkahelyükre is.¹⁹ Az NDK prágai és budapesti külképviseletei a konzuli osztály tudtával olyan röplapok terjesztését kezdték meg Pozsony környékén, az osztrák–magyar határon, illetve az ország területén, amelyben szintén biztosították a követségi menekülteket és a Magyarországon érvényes úti okmányok nélkül tartózkodó állampolgáraikat, hogy hazatérésük esetén semminemű retorzióval nem kell számolniuk.²⁰ Az eredmény keletnémet részről lehangoló volt: a bizalom foszlányait is elveszített kitelepülési vágyókat nem győzték meg az ígéretek.

Destruktív konfliktus. Bonn és Kelet-Berlin ellentétei

Hasonlóan hasztalan próbálkozások jellemezték Kelet-Berlin válságkezelő próbálkozásainak másik irányát, az NSZK politikai vezetésének befolyásolását. A külügyminisztérium a leghatározottabb formában tiltakozott a keletnémet állampolgárok támogatása miatt, és türelmetlenül követelte a menekültek kiutasítását a követségekről, határozottan visszautasítva az NDK belügyeibe való beavatkozást.²¹ Mivel azonban a két német állam álláspontja semmilyen közeledést nem mutatott, a keletnémet vezetés a meddő tárgyalásokkal párhuzamosan próbált nyomást gyakorolni a magyar kormányra annak érdekében, hogy az 1969. évi kétoldalú megállapodás szellemében járjon el. E szerint az NDK és a Magyar Népköztársaság kölcsönösen megakadályozzák egymás állampolgárainak harmadik országba történő, engedély nélküli továbbutazását. Hasonlóan el akarták érni, hogy Magyarország tegyen eleget annak a – biztonsági szervek között 1963-ban kötött – egyezménynek, amely előírta, hogy a magyar hatóságok felderítik és

megakadályozzák az NDK polgárainak törvénytelen határátlépési kísérleteit. A magyar kormány azonban pontosan ezen egyezmények szabotálásában, majd hatályainak felfüggesztésében kereste a kiutat a terhes szituációból, s ezért a kelet-berlini ráhatás minden eredmény nélkül maradt.

A Német Szövetségi Köztársaság mindeközben a probléma „felületi kezelésével” és stratégiai megoldásával egyaránt próbálkozott. Miközben Bonnban igyekeztek elkövetni mindent annak érdekében, hogy az emigrációs hullámot mederben tartsák, az NSZK külügyminisztériumának egyre sürgetőbbé vált, hogy a minden jel szerint mégis elhúzódó és eszkalálódó problémára felkészüljön. Az *Auswärtiges Amt* már áprilisban kénytelen volt a budapesti nagykövetség szervezeti struktúráját átalakítani úgy, hogy a hivatal RK²² referensét egy a felső köztisztviselői karból²³ érkezett hivatalnokkal helyettesítette.²⁴ Utóbbinak a feladata elsősorban a vízumügyek intézése volt, de ő volt a követséget konzuli ügyekben felkereső állampolgárok első számú konzultánsa és tanácsadója. A kétoldalú jogi kérdések intézése mellett illetékességi körébe tartozott a bamba került németek támogatása is. Májustól – szükség esetére – a nagykövetség gazdasági előadóját is meghatalmazták a konzuli ügyek intézésével, egyszersmind újabb munkatársat bíztak meg a tanácsadói feladatok ellátásával, a német fővárosból pedig mielőbb további hivatalnokokat készültek Budapestre küldeni.²⁵ Az imént felsoroltakon kívül a nagykövetség állományát új rendészeti (HOD²⁶) tisztviselővel is kiegészítették.²⁷

Nem jelentett megoldást, de csökkentette a Bonnra nehezedő nyomást, hogy augusztus 13-án döntés született a budapesti követség bezárásáról,²⁸ pontosabban az ügyfélforgalom korlátozásáról és átszervezéséről. A rendelkezés alapján a kiszolgáló személyzet továbbra is a képviselőten teljesített szolgálatot, a magyar állampolgárok vízumügyeit azonban utazási irodákon keresztül (szolgálati útlevelek tulajdonosai számára, illetve rendkívüli esetekben a magyar külügyminisztérium részvételével) intézték. A politikai, gazdasági, kulturális és egyéb diplomáciai ügyeket a nagykövetség épületén kívül bonyolították. Hasonlóan az épület falain kívül – előzetes egyeztetést követően – kerülhetett sor a nyugatnémet állampolgárokkal és a romániai németekkel kapcsolatos konzuli tennivalók ellátására.²⁹ A bezárással a szövetségi kormány súlyos erkölcsi dilemma elé került, sőt támadásoknak tette ki magát, amiért akadályokat gördített a menekültek befogadása elé, és humanitárius szempontból látszólag vitatható döntést hozott. Ez a megoldás ráadásul ellentmondásos módon az NDK számára is elfogadhatatlan volt, hiszen egy ilyen, várhatóan nagy visszhangot kiváltó lépés lehetetlenné tette a válság további „paplan alatti” kezelését.

Egyáltalán nem szolgálták azonban az NDK érdekeit azok a megoldások, amelyek a probléma rendezését jogi, nemzetközi jogi normák, illetve szabályozások révén igyekeztek elérni. Ezek elfogadásában ráadásul a magyar fél sem bizonyult konstruktív partnernek. A *modus vivendi* megtalálását hátráltatta az is, hogy hiányoztak a problémakezelés nemzetközi jogi referenciái. Az egyik lehetséges kiút az lehetett volna, ha a

keletnémetek Magyarországon NSZK-útlevelet kapnak, amellyel „legálisan” átléphetnék a határt. A koncepció alapja az az NSZK-ban érvényes jogi szabályozás volt, mely a második világháború után változatlanul érvényesnek tekintette az 1913-as birodalmi és állampolgársági törvényt, s azt az NDK-beli németekre is alkalmazta. Annak ellenére, hogy az NDK 1967-ben megalkotta a keletnémet állampolgárságot, a nyugatnémet alkotmány meghagyta az össznémetségért viselt felelősség elvét. Bonn ezzel nem utasította el az NDK-állampolgárságot, ellenben biztosította a keletnémet állampolgároknak a szövetségi köztársaság diplomáciai védelmét. A szabályozás a német egység-koncepció részeként maradt érvényben, és lehetőséget kínált valamennyi azt igénylő németnek az NSZK-állampolgárság megszerzésére. A nyugatnémet diplomácia 1989-ben ennek az elgondolásnak a magyar elismertetésére is kísérletet tett, de sikertelenül. A Bem téri vezetés szerint minden külföldi állampolgár csak azzal az úti okmánnyal távozhatott az országból, amellyel oda belépett, ezért nem tekintette megoldásnak, hogy az állampolgárság elismerésével húzzák ki a kérdés méregfogát.

Fogalmi ellentmondások. Menekültek vagy áttelepülők?

Az előbbieket mellett gond volt az is, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó menekülteként kezelni a keletnémet állampolgárokat. Jóllehet Bonn igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy bevonja őket az ENSZ menekültügyi megállapodása által védett személyek körébe, ez kevés eredményt hozott. Szűkebb értelemben az tartozott az egyezmény oltalma alá, aki vallási, faji, nemzeti hovatartozása vagy politikai meggyőződése miatt volt kénytelen elhagyni a hazáját.³⁰ Az előbbi kategóriákba az NDK-ból menekülők valóban nem voltak besorolhatók. A politikai üldözés tényét pedig nem lehetett egyértelműen levezetni az anyaország társadalmi és politikai berendezkedéséből. A politikai okok miatt biztosított menedék megadásával a magyar kormány rendkívül kényes helyzetbe hozta volna magát a többi szocialista ország, elsősorban persze az NDK előtt. A magyar fél álláspontja szerint az utazási szabadság megvonása minden szempontból jogellenes magatartás az állam részéről, ám semmiképpen nem tekinthető politikai üldözésnek. Ráadásul a keletnémetek Magyarországot csupán tranzitországnak tekintették, ami a menekültstátus megadását kétségkívül nehezítette.

Ezt persze jól tudták a donorország illetékesei is. Érveiket éppen ezért arra alapozták, hogy a disszidálásért vagy az illegális határátlépésért kiszabott büntetés,³¹ illetve megtorlás már politikai jelleget kölcsönöz a jogkorlátozásnak. Értetlenül álltak az előtt, hogy a magyar hatóságok a politikai üldözés tényét csak az ország elhagyása előtti időszakra vonatkozóan voltak hajlandók figyelembe venni. Ezt a konvenció szellemiségével ellentétesnek tekintették. Szerintük ráadásul nem csupán az élethez és a szabadsághoz fűződő jogokat közvetlenül is veszélyeztető represszió, hanem egyéb

diszkriminatív intézkedések is okot adhatnak a menedékjog megadására. Ezek közé tartozik például, ha a kényszerintézkedések vagy a hátrányos megkülönböztetés miatt veszélybe kerül a létfenntartás, vagy más joghátrányokat kell elszenvedni.³²

Emellett siettek cáfolni azokat az érveket is, melyek pusztán anyagi okokkal magyarázták a keletnémetek nagy tömegű emigrációját. Utóbbiak szerint a Nyugatra történő továbbutazás nem nagy kétséget a felől, hogy a kitelepülésnek gazdasági okai vannak, nem pedig politikaiak. Ez részben – de csak részben – igaz, egyúttal azonban kellőképpen cinikus érvnek is számított. Az országelhagyókat saját nyelvi, kulturális tradícióik, kapcsolataik és rokoni kötelekeik ugyanis nem Magyarországhoz, hanem a Német Szövetségi Köztársasághoz kötötték. A fenti érvelés ráadásul jogi szempontból is jócskán vitatható volt, s erre a bonni szakértők igyekeztek is felkészíteni a német tárgyalókat. Jogértelmezésük szerint semmi nem írja elő, hogy a menekültnek a jogállását elismerő országban kell maradnia, onnan továbbutazhat bármely olyan államba, amelyik hajlandó őt befogadni.³³

Vitatott kérdés volt az is, vajon kezelhető-e kollektív módon az NDK-ból érkező állampolgárok ügye, vagy a menekültstátust csupán egyéni elbírálás után ismerhetik el a hatóságok. Jean Pierre Hocké, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) vezetője mindenestre ez utóbbi megoldás mellett foglalt állást, hozzátéve, hogy a menedékjog megadása csak a személyes meghallgatást követően lehetséges. Ez járható út volt a magyar vezetés számára is, ha el akarta kerülni, hogy az ország a régió menekülttáborává váljon. A kérelmek elbírálását ezért – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – igyekeztek elkülönülten kezelni a származási ország politikai helyzetétől. E tekintetben nem is mutatkozott nagy eltérés Magyarország és a svájci székhelyű szervezet álláspontja között. Hocké Genfben közölte is az NSZK képviselőjével, hogy az elbírálás minden egyedi esetben a magyar fél döntésén múlik, az UNHCR csupán tanácsadóként vállalhat részt a döntésben. Hozzáfűzte, hogy a maga részéről nem tud egyetlen beérkezett menedékkérelemről sem.³⁴

A nyugatnémet diplomácia itteni képviselői egyre türelmetlenebbül és növekvő nemtetszéssel figyelték a magyar fél viselkedését. Véleményük szerint a Németh-kormány megsértette az egyezmény rendelkezéseit. Ennek tetejében ráadásul úgy ítélték meg, hogy – jöllehet a konvenció 3. cikkelye szerint a menekültet, tekintet nélkül származási helyére, egyazon elbírálás szerint kell kezelni – a Romániából érkezők kedvezőbb bánásmódban részesülnek Magyarországon. Esetükben, a „legnagyobb kedvezmény elve” alapján jártak el a hatóságok, és sokkal türelmesebb álláspontot foglaltak el az engedély nélküli magyarországi tartózkodást és a továbbutazást illetően egyaránt. A követség erre mind a Külügyminisztérium, mind az Igazságügyi Minisztérium és a Legfőbb Ügyészség figyelmét is többször felhívta, értésükre adva, hogy az NDK áttelepülni vágyó állampolgárai a szövetségi köztársaság „erdélyi menekültjei”.³⁵

A szövetségi kormány természetesen tisztában volt vele, hogy az egész migrációs kérdés rendkívül kényesen érinti Magyarországot, ezért az ügyet a legnagyobb körül-

tekintéssel és tapintattal igyekezett kezelni. A külügyminisztérium több megoldással is próbálkozott a megoldás kikényszerítésére. A határozott fellépést konciliáns megoldásokkal kombinálták. Hajlandók voltak arra is, hogy politikai impulzusokkal sürgessék a magyar vezetés lépéseit. A simulékonyabb közeledésmód részeként kilátásba helyezték az NSZK és Magyarország közötti vízumkényszer eltörlését, amit magyar részről már többször kértek a bonni vezetéstől. A megoldás abból a szempontból is előnyösnek látszott, hogy a magyar hatóságok így nem hivatkozhattak arra, hogy a nagykövetség által kiállított útlevéllel rendelkező keletnémetek kiengedését érvényes beutazási vízum hiányában tagadják meg.³⁶

A bonni diplomácia úgy látta, a magyar kormány – helyesen – igyekszik elkerülni, hogy az NDK-nak ürügyet szolgáltatson a Magyarországra történő beutazások korlátozására, eközben viszont túlságosan is előzékeny magatartást tanúsít Berlin irányában. Ezért is siettették az főbiztosság budapesti irodájának mielőbbi megnyitását. A magyar külügyminisztériumból származó bizalmas információk szerint azonban erre – az NDK-val fennálló kényes helyzet miatt – csak kevés esély mutatkozott. Ráadásul a Külügynek a Belügyminisztérium keményvonalasaival szemben kellett érvényesítenie az akaratát.³⁷

A nyugatnémet vezetés megbízta budapesti nagykövetét, hogy vegye fel a kapcsolatot Hockéval, és bizalmasan közölje vele a nyugatnémet kormány aggodalmait, valamint azt, hogy a keletnémet menekültekről való gondoskodás, illetve az egész probléma prioritást élvez a német külpolitika számára. A bonni instrukciók szerint meg kellett győzni a főbiztost, hogy a kérdést mielőbb és lehetőleg csendben rendezzék. Ennek feltétele volt az UNHCR-iroda megnyitása. A szervezet anyagi helyzete miatt azonban ez egyelőre kilátástalannak látszott. A külügyminisztériumban abból a feltételezésből indultak ki, hogy az ENSZ menekültügyi hivatala nem fog kitérni az egyik legfontosabb befizetőjének kérése elől, ám közvetlen vagy indirekt formában anyagi hozzájárulást fog kérni Bonntól. A minisztériumban lezajlott belső egyeztetés során megvizsgálták annak kérdését, hogy mekkora összegű kiegészítő támogatást tudnak nyújtani a hivatalnak, és ezt milyen jogcímen lehetne megtenni. Felmerült annak a lehetősége, hogy 1990 végéig finanszírozzák a budapesti iroda működését. Előzetes kalkulációk szerint ennek költségei mintegy félmillió márkára rúgtak. Később azonban már milliós nagyságrendű kiadásokról esett szó. Az államtitkárnak készült feljegyzés szerint az *Auswärtiges Amt* belső pénzeszközei nem voltak elegendők a szükséges összegek átcsoportosítására, ezért meg kellett vizsgálni alternatív források bekapcsolásának lehetőségét, a belügyminisztérium és a belnémet minisztérium (BMB) bevonásával.³⁸

A megoldást nehezítette, hogy a nyugatnémet kormány és a főbiztosság kapcsolata nem volt éppen a felhőtlen. Az UNHCR egyik sajtóorgánuma nem sokkal korábban ugyanis bírálta Bonn menekültpolitikáját, s emiatt a belügyminisztérium korlátozta a hivatallal való együttműködést, és bojkottálta rendezvényeit. A feszültség állandósulása viszont nem szolgálta a német külügyi vezetés általános és aktuális érdekeit. A tár-

gyalásokról szóló feljegyzésekből jól látható – s erre német diplomaták is utaltak – hogy a nemzetközi szervezet képviselői nem osztották maradéktalanul a nyugatnémet jogi álláspontot, és nem támogatták egyértelműen a bonni törekvéseket.³⁹

Kedvező fordulattal kecsegtetett viszont, hogy Hocké főbiztos augusztus 22-re egyeztetést kezdeményezett Wolfgang Schäuble belügyminiszterrel. A genfi nyugatnémet képviselő vezetője – kihasználva az alkalmat – javasolta, hogy Hocké folytasson konzultációt a külügyminisztériumban is. A megbeszélések fő témája a budapesti állandó misszió létrehozása lett volna. Ez ügyben Fredo Dannenbring követ Genfben már folytatott előzetes tárgyalásokat Hockéval és más ENSZ-tisztviselőkkel. Ezek során egyetértés alakult ki az iroda megnyitásának szükségességéről. Német külügyi tisztviselők azonban tartottak attól, hogy bonni látogatása során Hocké megnövelt anyagi hozzájáruláshoz vagy egyéb német engedményekhez (például a vietnami menekültkvóta felemeléséhez) köti az ügy felgyorsítását.⁴⁰

Közben a magyar kormány genfi megbízottja is tárgyalt az UNHCR jogi osztályának vezetőjével, akinek úgy nyilatkozott, hogy kormánya politikai okokból szeretné elkerülni mind a menekültek visszatoloncolását az NDK-ba, mind pedig a menekültstátus elismerését. A főbiztosság munkatársa, Ghassan Arnaut ezért azt javasolta a német és a magyar diplomácia képviselőinek, hogy a budapesti követségen tartózkodók a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által kiállított okmánnyal hagyják el az országot. Ezt az eljárást más esetekben többször sikerrel alkalmazták. Arnaut bízott benne, hogy a Vöröskereszt nem zárkózik el a megoldástól. (Noha a válság megoldásában a Vöröskereszt végül aktívan kivette a részét,⁴¹ nem mondhatjuk, hogy a segélyszervezet egyszerű helyzetben lett volna. A keletnémetek ügyét ők is inkább politikainak, mintsem humanitárius természetűnek ítélték. A szervezet vezetősége a legnagyobb tapintattal próbálta kezelni a kérdést, nehogy az akció politikai színezetet öltjön, illetve a Vöröskeresztre bármiféle részrehajlás gyanújának az árnyéka vetüljön.)⁴² A genfi magyar követ megígérte, hogy továbbítja a javaslatot Budapestre. Arnaut kifejezte abbéli reményét is, hogy a szövetségi kormány nem fogja bátorítani a további kiutazásokat, és a válság illetően megoldása nem teremt precedenst.⁴³

Az ENSZ képviselői Budapesten közvetlenül is megbeszéléseket folytattak a magyar kormánnyal. A beszélgetésből kiderült: magyar részről nyíltan nem támogatják a státus megadását. Azt sugalmazták ugyan, hogy mindazok ügyében, akik magukat menekültnek tekintik, elindítják a folyamatot, nem hivatalosan azonban hozzátették azt is, hogy pozitív elbírálásban csak keveseknek lehet részük. Ezzel a magyar tárgyalófél elég nyilvánvalóan jelezte, hogy a kérdés átfogó megoldásának híve, méghozzá a két német állam közötti megegyezés révén.⁴⁴ A magyar kormány óvakodott tehát nyíltan színt vallani a kérdésben, mert féltő volt, hogy ezzel politikailag megterheli Budapest és Kelet-Berlin viszonyát, amelyet – legalábbis a látszat kedvéért – igyekezett továbbra is szívélyesnek beállítani.

Létezett emiatt egy másik forgatókönyv is, amelynek valóságosságáról a következő napok eseményei meggyőző bizonyossággal szolgáltak. Ez a megoldás – jóllehet sokkal kevésbé volt hivatalos – pragmatikusabbnak látszott minden addigi elképzelésnél. Azt is hozzátehetjük azonban, hogy a budapesti vezetés feltehetőleg épp a látszat megóvása érdekében volt hajlandó a vázolt forgatókönyv keresztülvitelére. Az ENSZ-megbízottaknak magyar részről többször jelezték, hogy a követségi menekültek minden formalitás mellőzésével, kisebb csoportokban távozhatnak a zöld határon át.⁴⁵ A magyar hatóságok ez esetben félrefordítanak a fejüket. Erről Hocké tájékoztatta Dannenbringet, a nyugatnémet kormány genfi megbízottját, ő erre kijelentette, hogy Bonn-nak nincs tudomása efféle magyar javaslatokról, ám azt igen érdekesnek találja. A főbiztos nyugtázta a német diplomata megjegyzését, és megígérte, hogy megbizonyosodik a hír valóságtartalmáról. Német részről mindazonáltal további kérdések vetődtek fel az ajánlattal összefüggésben. Az egyik legfőbb ezek közül az volt, vajon ki győzi meg a követség védelmét élvező menekülteket, hogy elhagyhatják a biztonságot adó épületet, és ki szavatolja az akció biztonságos lebonyolítását.⁴⁶

A kérdőjelek maradtak, ám közben az ENSZ Főbiztosság és a magyar kormány között zajló tárgyalásokról tájékozódó Jürgen Sudhoff külügyi államtitkár újabb küldöttség Budapestre indítását kérte Arthur E. Dewey főbiztoshelyettestől azzal, hogy a logisztikai problémák megvitatása mellett a kérdés politikai vonatkozásai is kerüljenek terítékre. A Dannenbring–Hocké-eszmecserére utalva arra kérte a főbiztosságot, hogy a követségi menekültek mellett az épületen kívül tartózkodók ügyére is terjesszék ki az egyeztetést. Sudhoff optimistán ítélte meg a helyzetet, már ami a Magyarországgal való megállapodást illette. A derűlátásra okot adott Horn Gyula külügyminiszter ígérete, amely szerint erőszakkal senkit sem toloncolnak vissza a Német Demokratikus Köztársaság területére.⁴⁷

A nyugatnémetek Hocké bonni tárgyalásain továbbra is a budapesti iroda mielőbbi megnyitását sürgették. Bizalmasan közölték vele, hogy ennek érdekében hajlandók a költségek egy részének átvállalására is, noha eddig semmiféle állásfoglalás nem hangzott el azzal kapcsolatban, mekkora összegre lehet számítani. Szóba került a Magyarországon tartózkodó szomáliai menekültek átvétele is, s az UNHCR egyéb itteni kiadásainak anyagi támogatása. Előbbit illetően ígéretet tettek tíz afrikai menekült befogadására. A másik igény elsősorban a romániai magyar menekültek ellátásában a főbiztosságra jutó mintegy 5,27 millió USD elosztására vonatkozott, ám a német tárgyalópartnerek ezzel kapcsolatban nem foglaltak egyértelműen állást. E kérdéssel kapcsolatban, illetve a tehervállalásban való részvételt illetően még folytak az egyeztetések a kormányon belül.⁴⁸

Az NSZK–magyar konstruktív konfliktus megoldása. Kelet-Berlin végső kísérletei a válságból való kibontakozásra

Mindennek azonban egyre kisebb jelentősége volt, hiszen augusztus 25-én a Bonn melletti gymnichi kastélyban szigorúan titkos tárgyalások zajlottak a német kancellár és magyar miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter között. A megbeszéléseknek a menekültügyet érintő fejezeteiről nem is készült a szokásoknak megfelelő diplomáciai feljegyzés. Az elhangzottakat utólag Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter rögzítette a kancellár számára.⁴⁹ Németh Miklós itt állítólag ígéretet tett arra, hogy a menekülteket szeptember 11-én, még a CDU brémai pártkongresszusa előtt, Ausztrián keresztül kiengedi az országból.⁵⁰ A menekültkérdés magyar kezelését – a válságmenedzselés praktikus szükségessége mellett – a hazai külpolitika európai tranzíciója, illetve az ország hagyományos geopolitikai orientációinak újjáéledése határozta meg. Az ajánlattételben fontos – részben a tágabb előzményekhez sorolható indíték volt – a szocialista tömb referenciaországaként betöltött diplomáciai szerep és aktivitás, valamint a külpolitikai imázsteremtés. Egyáltalán nem elhanyagolható a magyar külgazdaság orientációja, illetve a külső adósságok kezelésének cselekvőkényszere. Ez elég egyértelműen kijelölte a magyar külpolitika helyét az NSZK mellett.

A gymnichi megállapodás és a tervezett evakuálás között a magyar kormány megpróbálta a menekültkérdés miatt ingerült keletnémet vezetést tárgyalásokkal lecsillapítani. Ilyen céllal utazott Berlinbe néhány órás villámlátogatásra augusztus 31-én Horn Gyula külügyminiszter. A feszült hangulaton azonban nem sikerült úrrá lenni. A két állam külügyminiszterei között létrejött hűvös hangvételő találkozáson a német diplomácia vezetője Oskar Fischer ismertette azokat a lépéseket, amelyeket az NSZK-kormány irányában tettek a probléma megoldása érdekében. A magyar külügyminiszter ezután a felől érdeklődött: vajon a keletnémet állam tud-e bármiféle garanciát adni arra, hogy állampolgárai kiutazási kérelmét pozitív elbírálásban részesíti. Tárgyalópartnere viszont egyértelművé tette, hogy ilyesféle biztosítékot nem áll módjában adni. Mint mondta, az NDK eddig is messzemenően készséges volt e tekintetben, további ígéretek pedig csak újabb problémákat idéznek elő. Horn ismertette a kérdéssel kapcsolatos magyar felfogás lényegét, mely szerint a menekültkérdést a két német állam diplomáciai problémájaként fogják fel. Pártja felfogása szintén az, hogy a kérdést az NSZK-nak és az NDK-nak közösen kell rendeznie. Sajnos ennek elmaradása Magyarországnak rendkívül kényelmetlen, és Budapestnek számos nehézséggel kell emiatt szembenézni. A Magyar Népköztársaság mindenesetre nem támogat olyan megoldást, amely bármely állam rovására történne, és emellett a humanitárius szempontokat is figyelembe kell vennie. Hozzátette azt is, hogy az ígéret, mely szerint a visszatérőknek büntetlenség-

get biztosítanak, ismert a menekültek előtt, ám ők nem hisznek a német hatóságoknak. Ennek oka Horn szerint a keletnémet állambiztonsági szervek és az NDK-állampolgárok közötti feszült viszony. A magyar külügyminiszter világossá tette: a nemzetközi közvéleményre és Magyarország nemzetközi kötelezettségeire való tekintettel a Magyar Népköztársaság egyetlen NDK-állampolgárt sem küld vissza erőszakos úton a hazájába. Egyszersmind azonban azt is kijelentette, hogy az NSZK által keletnémet állampolgároknak kiállított útlevelüket nem ismerik el hivatalos dokumentumként, és – mivel a nemzetközi konvenciók ez esetben nem alkalmazhatók – a menekültstátus megadása sem elfogadható megoldás. Horn Magyarország szempontjából kiemelten fontosnak tartotta az Ausztriához fűződő kapcsolatok fejlesztését, ami szerinte lehetlenné teszi a határellenőrzés korábbi formáinak visszaállítását az osztrák–magyar határon. Tájékoztatta tárgyalópartnerét, hogy a határkontrollt húsz kilométer mélységben megerősítették, ami Magyarországon nem kis feszültséget eredményezett.

Horn indítványozta: az NDK kormánya kötelezze magát arra, hogy visszatérő állampolgárai kiutazási ügyét jóindulatú elbírálásban részesíti. Miután azonban világos volt, hogy a keletnémet vezetés nem mutat hajlandóságot ilyesféle kötelezettségvállalás iránt, és ha mégis, annak betartása igen nehezen ellenőrizhető, a magyar fél „saját hatáskörében” is lépni szándékozott az ügy megoldása érdekében. A magyar külügyminiszter előállt a már eldöntött formulával, hogy az osztrák határt – Ausztria egyetértésével – megnyitják az NDK állampolgárai előtt. Ezzel egyidejűleg az utazásokról 1969. június 20-án megkötött megállapodás érvényét veszíti. Azután pedig a keletnémet állampolgárok – személyi igazolványuk felmutatásával – harmadik országba távozhatnak, ha rendelkeznek ezen országtól kapott beutazási vízummal. Ezt a szabályozást Horn szeptember 4-től javasolta bevezetni.

Fischer fagyosan fogadta a javaslatokat, és kijelentette, hogy ultimátumokkal nem lehet a problémát megoldani, ráadásul az ilyesmi a kétoldalú kapcsolatok alakulását is kedvezőtlenül befolyásolja. Az NDK érdekelt a Magyarországgal való jó kapcsolatok fenntartásában, de meglévő szerződéses megállapodással szemben nem hajlandó az érdekeit sértő egyezménybe belemenni – jelentette ki, hozzátéve, hogy a magyar javaslatok csupán az NSZK által folytatott kampányt szolgálják. Fischer inkább azt firtatta, hogy Magyarország lezárja-e határait, amire Horn ismételten nemmel válaszolt. Leszögezte, hogy ilyet csak az NDK tehetne, ám ő személy szerint ezt nem ajánlja.⁵¹ A megbeszélésen részt vevő Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettes⁵² arról számolt be, hogy az elfogott német menekülteket minden esetben felszólítják a hazájukba való visszatérésre, ám ők a felszólításnak nem tesznek eleget, sőt fenyegető módon, néha erőszakosan lépnek fel az eljáró magyar hatóságokkal szemben.⁵³

A magyar delegáció még aznap tárgyalásokat folytatott Günter Mittaggal, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának titkárával, az NDK Államtanácsának helyettes elnökével is. Mittag – miután tájékozódott az előző megbeszélésekről – felkér-

te Hornt, hogy adja elő a problémára vonatkozó megoldási javaslatait. A magyar külügyminiszter nagyjából megismételte az Oskar Fischernek korábban elmondottakat, hangsúlyozva, hogy a problémára olyan megoldást keresnek, amely nem rontja meg a két ország viszonyát. Kijelentette: megérti az NDK kormányának nehéz helyzetét, éppen ezért javasolja, hogy a kiutazási kérelmekkel kapcsolatban pozitív döntések szülessenek, máskülönben Magyarország kénytelen lesz az 1969-es megállapodást hatályon kívül helyezni és elismerni a harmadik ország által kiállított okmányok érvényességét. Mittag azzal érvelt, hogy a két ország közös felelősséggel tartozik a Varsói Szerződés által meghatározott külpolitikai irányvonal követéséért és az európai enyhülési folyamat folytatásáért. Megelégedettséggel nyilatkozott a kétoldalú gazdasági kapcsolatok alakulásáról, megemlítve, hogy az NDK – a Szovjetunió és a Német Szövetségi Köztársaság mellett – Magyarország harmadik legfontosabb külkereskedelmi partnere. Mittag kijelentette, hogy az NSZK által néhány hete folytatott hecc- és rágalomkampányt az NDK vezetése figyelmen kívül hagyja, és továbbra is érdekelt a párbeszéd fenntartásában. A szövetségi köztársaság a keletnémet törvények ignorálásával befogadta képviselőire az NDK-állampolgárokat, ezzel bátorítva és félrevezetve őket. Berlin az elmúlt hetekben félreérthetetlenül jelezte az NSZK illetékeseinek – érvelt Mittag –, hogy állampolgárainak kivándorlási ügyeiben kizárólag saját maguk illetékesek intézkedni. Beszámolt róla, hogy ezt az illetékességet a nyugatnémet hatóságok is elismerték, és a menekülteknek azt tanácsolták, hogy hagyják el a képviselőket. Utóbbi megállapodást a Magyar Népköztársaság területén is érvényesíteni kell. Az még tisztázásra vár, hogy mi történjék a képviselőtekről távozókkal, az azonban bizonyos, hogy a harmadik ország által kiállított utazási okmányok nem tekinthetők érvényesnek. Felszólította Hornt, gondolja át ismét az érvényben lévő szabályozás hatályon kívül helyezését, mivel ez a lépés nem szolgálná a két ország kapcsolatainak fejlődését. A magyar külügyminiszter megismételte: kormányának nem célja, hogy az NDK állampolgárai a Magyar Népköztársaságon keresztül hagyják el országukat, de a kérdés rendezésénél a humanitárius szempontokat szem előtt kell tartani. Mindazonáltal elképzelhetőnek tartotta a Fischer által korábban javasolt mobil konzuli állomások létrehozását, ám a menekültekkel történő tárgyalásokat csak a követség saját felelősségére tartotta elképzelhetőnek, mivel – állítása szerint – a táborokban rendkívül feszült helyzet uralkodik. Ha az NDK nem talál megoldást a problémára – folytatta Horn –, a Magyar Népköztársaság 1989. szeptember 11-én az általa korábban előterjesztett gyakorlatnak megfelelően fog eljárni. Eredetileg a szeptember 4-i határidő mellett döntöttek, a halasztással azonban időt kívánnak hagyni a keletnémet kormánynak a konstruktív megoldás megtalálására. Horn hozzáfűzte, hogy a harmadik ország által adott beutazó vízumok elfogadása nem sérti az NDK felségjogait, erre csak abban az esetben kerülne sor, ha magyar részről elfogadnák a szövetségi köztársaság által kiállított útleveleket. Hozzátette: felvetődött a lehetősége annak, hogy ha a kérdés 11 napon belül nem oldó-

dik meg, a Nemzetközi Vöröskereszt adna ki teljesen semleges útleveleket, ezzel egyik fél szuverenitását sem sértenék. Ezt a lehetőséget Mittag rögtön elutasította, ellenben megismételte, hogy tartják magukat korábbi ígéretükhöz, és készek Magyarországgal közösen konstruktív megoldást keresni.⁵⁴

A kibontakozás felé vezető utat azonban nem sikerült megtalálni. Az augusztus végi találkozók eredménytelenül zárultak. A személyes konzultációk kudarca után sűrű jegyzékváltások következtek, amelyek a probléma megoldása helyett inkább a zsákutcák újbóli bejárására voltak alkalmasak. Az NDK diplomatái az unalomig ismert lózungokba és – nyíltan az NSZK-nak, félig burkoltan Magyarországnak címzett – vádaskodásokba bonyolódtak. A berlini külügyi tárca szeptember 4-én hosszú jegyzéket nyújtott át a magyar kormánynak, ebben figyelmeztették a magyar vezetést a szocializmus védelme és a béke megőrzése érdekében elvárt magatartásra. A magyar és a keletnémet kormányok minden olyan kísérletet kötelessége megakadályozni, amely a szövetségi kapcsolatok megzavarására irányul, és ellentétben áll a Varsói Szerződésen belül egyeztetett külpolitikai irányvonallal. Kelet-Berlin érzékenységet elsősorban azok az egyeztetések sértettek, amelyek a magyar és a nyugatnémet kormány között addig zajlottak. A jegyzék szemrehányást tett amiatt, hogy a jelenlegi állapotok Budapest és Bonn hosszas és tudatos előkészítő és szervező munkájáékppen álltak elő. Az MfAA minden felelősséget elhárított magától, és azt egyedül Bonnra terhelte. Szerinte a szövetségi köztársaság hosszú ideje erőteljes rágalomhadjáratot folytat az NDK ellen. Újabban – állapította meg a jegyzék – más államokra is nyomást gyakoroltak, és nemzetközi szervezeteket is felhasználtak annak érdekében, hogy elérjék: minél több keletnémet állampolgár hagyja el hazáját. A felelősségáthárításnak némiképp ellentmondóan – nem minden céltzatosság nélkül – beszámoltak egyúttal arról is, hogy a Bonn-nal folytatott tárgyalásokon mindkét fél elismerte: a követségekre való bemene-külés nem alkalmas az utazási szabadság ügyének rendezésére. Ezt szem előtt tartva a nyugatnémet képviselőket vezetői hazatérésre szólítják fel a náluk tartózkodó keletnémeteket. Horn néhány nappal korábban Oskar Fischernek feltett kérdésére a berlini külügyminisztérium írásban erősítette meg, hogy a követséget elhagyók hazatérhetnek otthonaikba és munkahelyükre, kiutazási kérelmüket pedig hivatalosan is benyújthatják az illetékes hatóságoknak. A dokumentum végén elutasították a Nemzetközi Vöröskereszt bevonását a kérdés rendezésébe és újból figyelmeztették a magyar felet az érvényben lévő kétoldalú megállapodások betartására.⁵⁵

Időközben megoldódni látszott a kelet-berlini NSZK-képviselőkre menekültek ügye. Szeptember 8-án a kelet-berlini vezetést képviselő Wolfgang Vogel, valamint a nyugatnémet Franz Bertele és Walter Priesnitz államtitkárok tárgyalásai végre eredményt hoztak. A létrejött megállapodás értelmében a képviselőket tartózkodók feladták addigi pozíciójukat, és visszatértek otthonaikba. Noha Vogel nem vállalt kötelezettséget arra, hogy a hazatérők külföldre távozhatnak, kilátásba helyezte, hogy kiutazási ké-

relmeiket részletesen kivizsgálják. A virágnyelven megfogalmazott biztosíték a gyakorlatban egyet jelentett az utazási engedélyek megadásával, ám Kelet-Berlin számára presztízskérdés volt, hogy az egyes ügyekben a végső szót maga mondja ki, minden látszólagos külső kényszer nélkül. A keletnémet vezetés hasonló megoldásra számított a magyarországi menekültek ügyében is. Az ottani forgatókönyv azonban nem volt automatikusan lefordítható a magyarországi helyzetre. A kelet-berlini százegynehány menekült helyett idehaza több ezren, esetleg több tízezen várták a kiutazást. Más módozatot kellett keresni tehát keresni. Ezt Horn közölte is Fischerrel.⁵⁶

Utóbbi nem volt más, mint a már említett és Gymnichben egyeztetett formula. A magyar külügyminisztérium szeptember 8-án jegyzéket intézett az NDK külügyminisztériumához, ebben közölte, hogy átmenetileg hatályon kívül helyezi a kölcsönös vízumentességről szóló 1969. évi szerződés 6. és 8. pontját, mely meggátolta, hogy egymás állampolgárai megfelelő engedély nélkül harmadik országba továbbutazhassanak, illetve előírta, hogy – a törvény megsértése után – kiutasítsák őket a vendéglátó országból. A bejelentéssel a magyar kormány gyakorlatilag a keletnémet menekültek szabad távozásáról szóló döntését közölte az NDK illetékes szerveivel.⁵⁷

Fischer külügyminiszter még aznap táviratozott Budapestre, amelyben elutasította a keletnémet állampolgárok „illegális” kiengedését Magyarországról. A táviratban nyomatékosan ajánlotta a berlini formula alkalmazását, vagyis hogy a menekültek az NSZK és NDK közötti kormánymegállapodásnak engedelmessé válva Budapestről is térjenek végre haza. Követelte a magyar döntés visszavonását, mivel az – szerinte – ellenkezik a magyarok által emlegetett humanitárius megoldással, és a kétoldalú kapcsolatokat is súlyosan károsítja.⁵⁸

A határnyitást követő diplomáciai tárgyalások

A tiltakozás ellenére szeptember 11-én a magyar kormány megnyitotta az osztrák–magyar és a jugoszláv–magyar határt, ezeken keresztül a keletnémet menekültek akadálytalanul távozhattak a szomszéd országokba (elsősorban persze Ausztriába), majd onnan tovább Nyugat-Németországba. A saját gépkocsijukkal távozóknak mellett vöröskeresztes szervezetek segítségével – az átmeneti táboroként továbbra is üzemelő Máltai otthon kivételével – néhány óra alatt sikerült kiüríteni valamennyi gyűjtőhelyet. Szeptember 13-án – a „szükség felújítási munkák befejezését követően” – újból megnyitották a nyugatnémet követség kapuit is.⁵⁹ Az MTI szeptember 20-i jelentése szerint kilenc nap alatt 12 121 keletnémet hagyta el az országot Ausztria felé.⁶⁰ A kiáramlás üteme később valamelyest csökkent, ám október 2-ig így is 21 287-en távoztak Nyugatra.⁶¹ Továbbra is nagy számban érkeztek keletnémetek, immár elsősorban Bulgáriából és Romániából. Az NDK-t repülőgéppel, vonattal és közúton elhagyó utasokkal szemben szigorú ellenőrzést vezettek

be. Ezek egy része (a nyugatnémet követség feltételezése szerint mintegy húsz százalékuk) illegálisan hagyta el a szocialista német államot és Csehszlovákiát, ahol a hatóságok szintén kíméletlenül léptek fel velük szemben. A cseh kormány szilárdan kitartott Kelet-Berlin mellett, és alkalmas partnernek bizonyult a menekültek visszatartásában.⁶² A Stasival együttműködő ottani hivatalos közegek lépten-nyomon ellenőrizték a vonaton vagy egyéb módon utazó, Magyarország felé tartó németeket, és elsősorban nyugati fizetőeszközök, valamint hivatalos dokumentumok, bizonyítványok után kutattak náluk.⁶³ A kelet-berlini vezetés mindazonáltal nem volt abban a helyzetben, hogy egy újabb berlini falat emeljen, ezúttal keleti irányban lezárva a menekülés útját. Más eszköze nem lévén az NDK kormányának legsürgetőbb feladata a *status quo ante* visszaállítása volt.

Kelet-Berlin álláspontját láthatóan nem ingatta meg a válság és az abban bekövetkezett fordulat. A Német Demokratikus Köztársaság hivatalos hírügynöksége, az ADN éles hangú közleményben ítélte el a magyar kormány lépését. A nemzetközi életben példa nélkülinek titulált eljárást a szuverén keletnémet állam belügyeibe való beavatkozásként értékelte. A nyilatkozat szerint az NDK, mint a béke és a szocializmus védőbástyája, változatlanul és megingathatatlanul kitart a szocialista társadalmi berendezkedés, valamint a Szovjetunióhoz és a többi szocialista országhoz fűződő baráti és szövetségesi kapcsolatok mellett.⁶⁴ Hasonlóan erélyes hangnemben ítélte el Magyarországot Oskar Fischer is a moszkvai külügyminisztérium európai szocialista országok részlegének vezetője, G. N. Gorinovics előtt még a határnyitást megelőzően. A külügyminiszter az NDK megingatásának kísérletéről beszélt, és azt az egész szocializmus ellen intézett szisztematikus támadásként értékelte, nem hallgatva el egyes szocialista országok – elsősorban persze Magyarország – ebben vitt szerepét.⁶⁵ Ami a Szovjetuniót illeti, Fischer többször előterjesztett kérését, hogy Magyarország meggyőzése érdekében hívják össze a Varsói Szerződés rendkívüli ülését, Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes, majd az SZKP főtitkára is elhárította. A Brezsnyev-doktrínával szakító Mihail Gorbacsov szerint elmúlt az ideje annak, hogy a hivatalos irányvonaltól eltérőket a többség nyomásával térítsék vissza a helyes útra.⁶⁶

A keletnémet külügyi vezetés mindazonáltal más, a gorbacsovi politikától eltérő szignálokat is észlelt szovjet diplomaták részéről. Vjacseszlav Kocsemaszov keletberlini szovjet nagykövet részletesen informálta Fischert azokról a próbálkozásokról, amelyeket budapesti és bonni kollégái tettek annak érdekében, hogy a nyugatnémet és a magyar felet jobb belátásra bírják.⁶⁷ Még a határnyitást megelőzően találkozott egymással Gerhard Neugebauer külügyminiszter-helyettes és az Aboimovhoz⁶⁸ képest konzervatívabb irányvonalat képviselő Gorinovics is. Utóbbi nyíltan kijelentette, hogy szovjet részről nem a prágai vagy a berlini követségi fejlemények miatt aggódnak, sokkal inkább a magyarországi problémák kötik le a figyelmüket. Gorinovics, aki szerint az NDK fennállásának negyvenedik évfordulója különleges jelentőséget kölcsönöz a kérdésnek, tájékoztatást kért Neugebauerától a Magyarország felé irányuló utasforga-

lom jövőjéről. A külügyminiszter-helyettes nem tudott kiforrott elképzelésekkel előállni, csak azt igyekezett megértetni tárgyalópartnerével, hogy miért nem időszerű a magyarországi beutazások korlátozása. A szovjet diplomata tájékoztatása szerint Moszkvában megvizsgálják, hogy a Szovjetunió és az NDK milyen intézkedésekkel tudná az akaratát érvényesíteni az NSZK-val szemben.⁶⁹ Fischer Gorinovics kelet-berlini misszióját a Szovjetunió szolidaritásának jeleként fogta föl, ami jelentősen növelte magabiztosságát a kialakult diplomáciai feszültség kezelése során. A kelet-berlini vezetés intranzigens magatartását Kocsemaszov követ további információi is erősítették. Ezek szerint a bonni szovjet képviselő vezetője azonnali tárgyalásokat kezdeményezett Genscher külügyminiszterrel, illetve a kancellári hivatal irányítójával, hogy követelje a Német Demokratikus Köztársaság elleni kampány befejezését. Feladatul kapta továbbá, hogy felhívja a nyugatnémet vezetés figyelmét: az NDK szuverenitásának megsértése az európai stabilitásra nézve is súlyos következményekkel jár, és káros hatásai lesznek a szovjet–nyugatnémet kapcsolatokra. Kocsemaszov kilátásba helyezte azt is, hogy egyidejűleg budapesti kollégája kapcsolatba lép a magyar illetékesekkel, hogy kifejezze aggodalmát a történésekkel kapcsolatban, és felszólítsa őket: dolgozzanak ki az NDK-nak és az NSZK-nak egyaránt elfogadható alternatívát a helyzet megoldására. A szovjet nagykövet biztosította tárgyalópartnerét, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel támogatni fogja Berlint a kérdésben, mely minden más problémához képest elsőrendű fontosságot élvez.⁷⁰

A szovjet külpolitikai *double speech* alapján nem lehet csodálkozni, hogy a dezorientált és realitásérzékét veszített keletnémet diplomácia szeptember 11. utáni állásfoglalásaiban nagyjából az előzőkhöz hasonló hajthatatlan felfogás tükröződött. A határ megnyitását követő jegyzékében Berlin megütközéssel utasította vissza a magyar döntést, arra hivatkozva, hogy az sérti a kétoldalú megállapodást és a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. május 23-án megkötött bécsi szerződést. Jelezték továbbá, hogy a magyar lépés csorbítja a Német Demokratikus Köztársaság érdekeit, és az NDK valamennyi további következményért immár Magyarországot teszi felelősé. Felrötták a kormánynak, hogy Berlin az augusztus végi külügyminiszteri találkozón csakúgy, mint a szeptember 4-i jegyzékében, illetve négy nappal későbbi táviratában is több konstruktív javaslatot tett a válság megoldására, ám magyar oldalról ezek nem találtak meghallgatásra. Szemrehányásokkal illették a magyar külügyi vezetést, amiért nem volt hajlandó a berlini NSZK állandó képviselőten történetekhez hasonlóan eljárni, jóllehet a keletnémet vezetés folyamatosan és haladéktalanul informálta magyar partnerét a Bonn-nal folytatott tárgyalások állásáról és eredményéről. A jegyzék végén követelték a magyar döntés haladéktalan visszavonását és az 1969-es egyezmény pontjainak érvényesítését.⁷¹

A magyar kormány válaszában emberi jogi megfontolásokra hivatkozott, és jelezte, hogy az NDK semmilyen elfogadható megoldási javaslatot nem terjesztett elő, ezért a felelősséget elhárítja magától. Oskar Fischer külügyminiszter mindezek ellenére úgy

érzékelt, hogy a válaszjegyzékben a magyar külügyi vezetés meglehetősen mérsékelt hangnemet ütött meg, és érezhetően el kívánja kerülni a probléma további kiélezését. A magyar kormány – Fischer szerint – nem érdekelt benne, hogy a két ország viszonyát még jobban megterhelje. A jegyzék átadásakor állítólag szóban is kifejezésre juttatták, hogy fontosnak tartják a tárgyalások folytatását, és készek a baráti kapcsolatok elmélyítésére. A keletnémet külügyminiszter javasolta, hogy álljanak el a viszontjegyzéktől, mivel az NDK álláspontja ismert, és a magyar érvek nem adnak semmi okot rá, hogy azon módosítsanak. Indítványozta egyúttal, hogy a felajánlott tárgyalókészségre pozitívan reagáljanak, aktiválják a politikai szintű kapcsolatokat (legalább miniszterhelyettesi szinten), és még az NDK megalapításának 40. évfordulója előtt kezdjenek tárgyalásokat valamelyik fővárosban.⁷²

Az első magas szintű találkozó szeptember 22-én zajlott le Budapesten Gerhard Schürer, az NDK tervhivatalának (*Staatliche Plankommission*) elnöke és Németh Miklós miniszterelnök között. Németh a bósi vízerőmű ügyét tárgyaló minisztertanácsi ülést szakította félbe, hogy Schürert fogadja, s ezt nem mulasztotta el vendége tudomására hozni. Schürer a hosszú távú gazdasági együttműködés felvetését követően – Fischer előzetes utasítására és jóváhagyásával – előhozakodott a szeptember 12-i jegyzékkel, ismételten figyelmeztetve Némethet az 1969-es megállapodás betartására. A keletnémet vezetés problémák iránti érzéketlenségét mutatja, hogy Schürer az NDK-val szemben gondosan és hosszú távon előkészített lejárato kampányt tartotta minden baj okának. Mint mondta, Berlint nyugtalanítja, hogy Magyarország az európai együttműködés ellen dolgozó és az emberi jogok jelszava mögött emberkereskedelmet folytató nyugatnémet politikai erők bűvkörébe került. Filippikája végén sürgette, hogy Magyarország térjen vissza a régi gyakorlathoz, ne asszisztáljon az emberkereskedelemhez, és ne avatkozzon be az NDK belügyeibe. Németh azzal védekezett, hogy az utóbbi időben egyedül Romániából harmincezer ember települt át Magyarországra, s az ellátásuk óriási terhet ró az országra. Ebben a helyzetben megoldhatatlan lett volna a menekültek újabb tömegeit ellátni. Visszaküldésük pedig belpolitikai okokból szintén elképzelhetetlen volt. Hangsúlyozta, hogy a megoldás a két német állam kezében van, egyúttal felhívta Schürer figyelmét arra, hogy a szerződés megkötése óta jelentősen megváltozott a helyzet, ennek ellenére Magyarország nem mondta fel azt, csak két pontjának betartását függesztette föl. A találkozóról szóló feljegyzés szerint Németh kijelentette, hogy ezt átmeneti intézkedésnek tartja, egyszersmind jelezte, hogy a parlament részéről egyre nagyobb nyomás nehezedik rá, hogy a hasonló megállapodásokat nyilvánosságra hozza. Az előreláthatóan október folyamán elfogadandó új alkotmány pedig valamennyi ilyen jellegű szerződés aláírását a törvényhozás beleegyezéséhez köti. Schürer érdeklődött a magyar döntés visszavonásának időpontja felől, mire Németh annyit közölt, hogy a határ nem maradhat örökre nyitva. A megoldást mielőbb meg kell találni, nem csupán az NDK-val, hanem azokkal a szocialista államokkal (Szovjet-

unió, Csehszlovákia és Románia), amelyekhez hasonló szerződés köti Magyarországot. A magyar miniszterelnök egy oldalvágással azt is a német politikus értésére adta, hogy a körülmények kifejlődéséhez a hecckampányon kívül egyéb okok is hozzájárultak, amelyek nyilvánvalóan a keletnémet vezetést is elgondolkodtatják. Ő maga mindenestre tragikusnak tarja, hogy fiatalok tömegei akarják elhagyni hazájukat.⁷³

A határnyitás és a menekültkiáramlás látszólag nem ingatta meg az NDK hatalmi apparátusának magabiztosságát és a mozdulatlanságba vetett szilárd hitét. Hasonló mentalitás jellemezte a kelet-berlini külügyi apparátus vezetőit is. Fischer külügyminiszter október 2-án javasolta Erich Honeckernek, az NSZEP főtítkárának, hogy folytassák a tárgyalásokat a magyar kormánnyal. Fischer Némethnek a határ nyitva tartásával kapcsolatos kijelentésére és deklarált tárgyalókészségére apellált, indítványozva, hogy Harry Ott helyettes külügyminiszter sürgősen, még az MSZMP október 5-én kezdődő kongresszusa előtt kezdjen megbeszéléseket Budapesten.⁷⁴ Az Ott számára előírt tárgyalási irányelvek között megjegyezték, hogy az 1969-es szerződés egyes pontjainak ideiglenes hatályon kívül helyezése tovább ösztönzi a keletnémet lakosság egy részét, hogy a helyzetet kihasználva Nyugatra szökjön. Ezért továbbra is kéri a korábbi helyzet visszaállítását, remélve, hogy az október 15-én hatályba lépő menekültkonvenció pontjait állampolgáraikra nem vonatkoztatják. Az inkább ultimátumhoz hasonlító tárgyalási vázlatban kezdeményezték, hogy a magyar fél akadályozzon meg minden olyan gyülekezést, amely alkalmat adhat a keletnémetek kiutazásának kikényszerítésére. A magyar kormány vállalja, hogy támogatja az NDK követségének képviselőit, illetve egyéb megbízottakat a keletnémet állampolgárokkal történő akadálytalan kapcsolat-tartásban. Az MfAA részéről kezdeményezték, hogy a szerződés újbóli életbe lépéséről közös sajtóértekezleten, a médián keresztül tájékoztassák a világot, elsősorban persze az NDK állampolgárait.⁷⁵ A tárgyalási koncepciót mindazonáltal elsősorban az NSZK ellen irányozott vádakra alapozta a kelet-berlini külügyminisztérium. A vádaskodások középpontjában az NDK stabilitásának megbontása és a Varsói Szerződésen belüli szövetségi kapcsolatok megingatása állt. Az MfAA igyekezett a magyar felet ráébreszteni arra, hogy Bonn revansista politikája nem csupán a szocialista társadalmi és politikai rendszerre jelent veszélyt, hanem kockára teszi az európai stabilitást és a második világháború után kialakult területi és politikai *status quót* azzal, hogy keleti határait az Odera–Neisse vonaláig igyekszik kitolni.⁷⁶

Harry Ott október 3-án és 4-én a fenti direktívák alapján egyezkedett Horn külügyminiszterrel, Kovács László államtitkárral és Ószi István miniszterhelyetttel. A magyar tárgyalók kifejtették, hogy a jelenlegi *ex lex* állapot nem tartható sokáig, ám nem mutattak hajlandóságot a *status quo ante* visszaállítására. A határ újbóli lezárását belpolitikai okokból nem vállalhatták. Készségesnek mutatkoztak ugyanakkor arra, hogy a nyitott határ fenntartása mellett módosítsák az 1969-es szerződés kényes és túlhaladott pontjait. Az erről tudósító, szignó nélküli keletnémet feljegyzés szerint a magyar fél

nyugtalanságát fejezte ki amiatt, hogy a probléma jelentékenyen megterheli Budapest és Kelet-Berlin viszonyát, ezért azt igyekeztek leválasztani a kétoldalú kapcsolatokat érintő egyéb kérdésekről. Ez az információ nem tűnik légből kapottnak, tekintve, hogy magyar külügyi vezetők valóban tartottak a válságból, illetve az egész magyar kül- és belpolitika helyzetből adódó elszigetelődéstől. A határnyitás idején a romániai menekültkérdés, illetve a bős–nagyvarosi probléma miatt amúgy is feszültséggel terhelt magyar–román és magyar–csehszlovák kapcsolatokat az újabb magyar „szerződészegés” tovább élezte. Magyarország a szeptember 10-i döntést követően érezhetően defenzívába szorult saját szövetségi környezetében.⁷⁷ Idehaza ráadásul amiatt is aggályok merültek fel, hogy a következő időkben az NDK-n belüli fejlemények elvonják Bonn figyelmét a magyarországi változásokról, ami az ország külkapcsolatait érzékenyen érintette volna.

Horváth István bonni nagykövet szeptember 19-én hasonló aggodalmaktól vezérelve tájékoztatta a kancellári hivatalban Rudolf Seiterst Magyarország helyzetéről. Kijelentette, hogy hazájának nem áll szándékában újra lezárni a határt. A konzervatív szocialista országok ellenkezése miatt mindazonáltal nem egyszerű kintartani ezen álláspont mellett. A magyarországi reformfolyamatok kibontakozása nem feltétlenül érdeke a nyugati államoknak, beleértve az Egyesült Államokat is, mivel ezek nem kívánják jelentős változást a kelet–nyugati *status quo*ban. Ráadásul a jelenlegi magyar politikai változások nyomán a szomszédos országok körében – minden szövetségi viszony ellenére – a kisantant újjáéledésének és magyarellenességnek a jelei mutatkoznak. Ebben a helyzetben Magyarország magára maradhat. Ezt elkerülendő számítanak az NSZK támogatására. A kialakult helyzetben kiemelkedően fontos lenne egy magyarországi kancellári látogatás mielőbbi lebonyolítására – folytatta Horváth. Seiter igyekezett megnyugtanni beszélgetőpartnerét, hogy a szövetségi kormány megadja a lehető legnagyobb támogatást Magyarországnak mind kétoldalú, mind a nemzetközi kapcsolatok alakítása során. A német politikus megértően nyilatkozott a kancellári látogatás fontosságát illetően is.⁷⁸ A német kormány mindenestre ötszázmillió márka erejéig hitelgaranciát vállalt Budapest kölcsönfelvételére, amellyel egymilliárd márkás hitelkeret nyílt meg a magyar kormány előtt. Helmut Kohl kancellár már másnap előhozakodott a Magyarországnak nyújtandó áthidaló kölcsön kérdésével az Európai Unió Bizottságának elnöke, Jacques Delors előtt is. Október 23-án a Bush elnökkel folytatott telefonbeszélgetésekor az amerikai elnöknek szintén megerősítette, hogy Németország minden segítséget kész megadni Magyarországnak, illetve a magyar kormánynak a közeljövőben.⁷⁹ A gazdasági jellegű segítségnyújtás során ügyelni kellett arra, hogy Bonn és Budapest távol tartsa magától az NDK által többször hangoztatott szervezett emberkereskedelem vádját. Nem véletlen, hogy Genscher külügyminiszter az elektronikus és írott sajtóban azonnal visszautasította az erre vonatkozó vádakot.⁸⁰ A nyugatnémet támogatásnak másfelől látványos gesztusokkal is igyekeztek jelét adni. Genscher még

szeptember 27-én vetette fel Horn Gyulának New Yorkban: szívesen utazna Budapestre, hogy személyesen fejezze ki köszönetét Magyarországnak. A tervezett látogatással igyekezett a magyarországi reformkurzust is pártfogásába venni.⁸¹

Az elszigeteltség ilyen körülmények közepette egyre kevésbé Magyarországot, inkább az NDK-t fenyegette. Október 4-én a magyar külügyminisztérium konzuli osztályának vezetője határozott és a korábbi óvatos kijelentésekre alig emlékeztető tervezetet tett le a kelet-berlini külügyminisztérium asztalára. Ennek kiindulópontja az volt, hogy az osztrák–magyar határ megnyitásáról szóló döntés visszavonása többé már nem lehetséges. A megtett intézkedések megfelelnek Magyarország érdekeinek, és az 1969-es megállapodás bizonyos pontjainak felfüggesztése lehetővé teszi a normális határforgalom lebonyolítását. A magyar javaslat szerint ki kell hagyni a szerződés preambulumból a kétoldali barátsági együttműködésre vonatkozó utalást, mivel az utazás kérdéseit mindkét országra kötelező nemzetközi egyezmények szabályozzák. A szerződés második cikkelyét hatályon kívül kell helyezni, mivel – a tartózkodás idejétől függetlenül – minden ország állampolgárának jogában áll külföldre utazni és onnan visszatérni a hazájába. A Magyar Népköztársaságnak az útlevel érvényességéig nem áll szándékában sem saját, sem pedig más államok polgárainak külföldi tartózkodását időben korlátozni. A nyolcadik cikkelyben foglaltakkal szemben minden országnak kizárólagos joga, hogy külföldi állampolgárok kiutasításáról döntést hozzon. Utóbbi nem kétoldali megállapodás függvénye. A magyar fél kategorikusan közölte, hogy semmilyen – az NDK által előterjesztett – köztes megoldást nem támogat, mert az az augusztus–szeptemberi események megismétlődéséhez vezetne.⁸² Erre azonban már nem került sor. Néhány hét maradt ugyanis abból a 28 évből, amely alatt a hidegháború jelképévé vált fal elválasztotta egymástól a két német állam polgárait.

A berlini fal leomlása természetesen alapvető változást hozott a német–német és a nyugat-német–magyar kapcsolatokban. Genscher külügyminiszter látogatása nem vesztette el az aktualitását. Az utazásra – mely egy éven belül már a harmadik volt – november 23–24-én sor is került. A vizit előkészítéskor fontos szempont volt, hogy a nyugatnémet vezetés biztosítsa a magyar felet: Bonn továbbra sem téveszti szem elől a reformok alakulását. A nyugatnémet–magyar kapcsolatok nem az NDK árnyékában fejlődnek, hanem saját súlyuk és jelentőségük van – mondta Genscher, s egyszersmind azt is értésére igyekezett adni a világnak, hogy a reformországok belső nehézségeit nem fogják semmiféle destabilizálás érdekében kihasználni.⁸³ A látogatás első napjának végén elhangzott pohárköszöntőjében utalt rá, hogy a reformhajlandóság ára lehet az izoláció. Egyértelműen kijelentette azonban, hogy az európai fejlődés dinamikáját nem lehet lefékezni. Hozzátette azt is: az NSZK valamennyi kelet- és közép-európai szomszédjának tudnia kell, hogy a Nyugat nem kíván egyoldalúan hasznot húzni a nehéz és érzékeny átalakulás eredményeiből. A külügyminiszter igyekezett meggyőzni magyar partnereit és természetesen másokat is arról, hogy a stabilitás érdekében a re-

formafolyamatokat továbbra is támogatni fogják.⁸⁴ A kijelentés egyúttal nyílt válasz volt a magyar külügyminiszter aggodalmaira. Néhány órával korábbi tárgyalásukon Horn utalt arra, hogy a változások súlyos belpolitikai feszültséget váltanak ki a Szovjetunióon belül. Egy esetleges moszkvai visszarendeződés hatásaival pedig Magyarország önma-ga nem lenne képes megbirkózni.⁸⁵

Genscher látogatásával nem ért véget a találkozók sora. A német kancellár november 19-én saját házában fogadta a magyar miniszterelnököt, hogy a legfontosabb feladatokot megbeszéljék. A találkozóra, amelyen elsősorban gazdasági kérdések kerültek terítékre, Németh kérésére került sor.⁸⁶ Kohl a nyugatnémet támogatás deklarálása-ként decemberben kétnapos látogatásra Budapestre érkezett.⁸⁷ A gesztus kétségkívül Magyarországnak szólt. A bonni vezetők mindamelllett tisztában voltak azzal is, hogy a magyar és lengyel reformok sikere nélkül az NDK-ban sem várható kedvező poli-tikai fordulat. Az átalakulások mellett történő látványos és hatékony kiállással azt is igyekeztek megakadályozni, hogy az alig elkezdődött keletnémet változások zátonyra fussanak. Ez a politika rövidesen megérlelte a keletnémet állampolgárok utazási sza-badságát korlátozó rendszabályok feloldását és a berlini fal november 9-i leomlását. Az átalakulás innentől kezdve irreverzibilis folyamattá vált, az NDK létező szocializ-musa alig néhány héttel élte csak túl a határátkelők megnyitását.

Elfogadott, modern szociológiai nézetek szerint a konfliktusoknak alapvető ho-zamuk az együttműködés képességének felismerése és az összetartás. A menekültkérdés nyugatnémet–magyar vetületét áttekintve nem nehéz felismerni, hogy noha a problé-ma megítélése és kezelése egyáltalán nem volt mentes az ellentétektől, az ebből adódó konstruktív, kooperatív konfliktusnak máig hatóan erős összetartó ereje keletkezett, és mindkét résztvevő győztesen került ki belőle.

Jegyzetek

- 1 A dolgozat alapjául szolgáló kutatást a Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézete támogatta.
- 2 Az újonnan publikált kötetek közül l. pl. Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–né-met kapcsolatok 1980–1991*. Budapest: Corvina, 2009., Andreas Oplatka: *Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze*. Wien: Zsolnay Verlag, 2009.
- 3 1989. évi 15. törvényerejű rendelet a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott egyezmény valamint a menekültek helyzetére vonatkozóan az 1967. évi január hó 31. napján létrejött jegyzőkönyv kihirdetéséről.
- 4 Hanns Jürgen Küsters–Daniel Hofmann (szerk.): *Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten 1998. des Bundeskanzleramtes 1998/90. Dokumente zur Deutschlandpolitik* [A német egység. Különkiadás a Szövetségi Kancellári Hivatal irataiból, 1989–1990. A német politika dokumentumai]. München: Oldenbourg, 2005. 42. o.

- 5 *Die Tageszeitung*, 9. August 1989.
- 6 Alexander Arnot, az NSZK budapesti nagykövete jelentése (Budapest, 1989. augusztus 23.). PA AA [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts] B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 7 L. Peter Lohaußnak, a berlini Zöldek vezetőjének nyilatkozatát. *Berliner Zeitung*, 19. August 1989.
- 8 Követi jelentés (Budapest, 1989. május 17.). PA AA B85. 2338E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. Ab 1988–24. Juli 1989.
- 9 Alexander Arnot jelentése (Budapest, 1989. május 17.). Uo.
- 10 Günter Mulacknak, a külügyminisztérium jogi osztályán működő referatúra helyettes vezetőjének feljegyzése (Bonn, 1989. május 24.). PA AA 139.939E. 214-321.11. Ung. BM [Bundesminister] Reise nach Ungarn an 09.06.89. anlässlich der Eröffnung des Büro der Friedrich-Neumann Stiftung.
- 11 Az NSZK nagykövetségének jelentése (Budapest, 1989. július 19.). PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 12 Feljegyzés. Auswärtiges Amt [Külügyminisztérium] (Bonn, 1989. július 5.). Uo.
- 13 Alexander Arnot jelentése Kovács László és Dagmar Karitas Hensel, Bundestag-képviselő tárgyalásairól (Budapest, 1989. augusztus 21.). PA AA B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 14 A budapesti NSZK nagykövetség jelentése (Budapest, 1989. június 2.). PA AA B85. 2338E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. Ab 1988-24.07.1989.
- 15 A keletnémet turisták magyarországi tartózkodásuk idejére elvileg nem voltak kötelesek vízumot igényelni, ám rendelkezniük kellett a belügyminisztérium által kiállított dokumentummal (*Reiseanlage für visafreien Reiseverkehr*), mely harminc napig tartó kiutazást tett lehetővé.
- 16 Alexander Arnot, az NSZK budapesti nagykövete jelentése (Budapest, 1989. május 17.). PA AA B85. 2338E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. Ab 1988-24.07.1989.
- 17 Az NDK külügyminisztérium Konzuli Főosztálya vezetőjének [Ministerrat der Deutschen Demokratischen Republik Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten. HA. Konsularische Angelegenheiten] feljegyzése Ewaldt Moldt és Herbert Krolikowski külügyminiszter-helyetteseknek (Berlin, d. n.). PA AA Bestand MfAA-Teil 3. (MfAA ZR.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August-September 1989. I.
- 18 Hinweise zum verstärkten Missbrauch des Territoriums der Ungarischen Volksrepublik durch Bürger der DDR zum Verlassen der DDR sowie zum Reiseverkehr nach der UVR. Ministerium für Staatsicherheit (MfS) Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe (Berlin, 1989. július 14.). Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Zentralarchiv, ZAIG 5352, Blatt 124–134.
- 19 Az NDK nagykövetség konzuli osztályának levele (Budapest, 1989. szeptember 4.). PA AA B85. 2341E. 513-542.15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus der DDR+Ostberlin. Hier: Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest ab 1.09.1989.
- 20 Az MfAA HA Konsularabteilung vezetőjének feljegyzése Ewaldt Moldt számára (Berlin, 1989. szeptember 8.), ill. a Botschaft der DDR Konsularabteilung Prag és a Botschaft der DDR in der Ungarischen Volksrepublik Konsularabteilung röplapjai. AA Bestand MfAA-Teil 3. (MfAA ZR.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August-September 1989. I.
- 21 Uo.
- 22 Das Referat für Rechts- und Konsularwesen [Jogi és Konzuli Referatúra].
- 23 *Beamten des höheren Dienstes*, a német köztisztviselői kar legmagasabban kvalifikált, felsőfokú végzettséggel rendelkező tagjai.
- 24 Ordnungsplan der Botschaft Budapest (Bonn, 1989. április 13.). PA AA B85. 2338E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. Ab 1988-24.07.1989.

- 25 Organisatorische Maßnahmen (Bonn, 1989. május 23.). Uo.
- 26 *Hausordnungsdienst*.
- 27 Távirat (Bonn, 1989. május 24.). PA AA B85. 2338E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. Ab 1988-24.07.1989.
- 28 Augusztus 8-án bezárták az NSZK kelet-berlini állandó képviselőtét is.
- 29 Rejtjeltávirat a budapesti NSZK követségnek (Bonn, 1989. augusztus 13.). PA AA B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 30 Természetesen az elvándorlásnak ennél jóval változatosabb, ám a befogadó országok által megkérdőjelezett okai is lehetnek: a helyi konfliktusoktól a klímaváltozáson át a gazdasági nyomásig.
- 31 Az ország illegális elhagyását [*versuchte Republikflucht*] legalább kétévi szabadságvesztéssel sújtották.
- 32 Feljegyzés. Auswärtiges Amt (Bonn, 1989. augusztus 7.). PA AA 214. 139.946E. 214-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 33 Uo.
- 34 Távirati jelentés (*Citissime nachts*) (Genf, 1989. augusztus 16.). PA AA B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989. (A *Citissime nachts* olyan táviratoknak a különleges jelzése, amelyek tartalmáról a külügyminisztérium illetékes osztályának vezetőjét, az érintett követet, konzult vagy a minisztert azonnal – akár éjszaka is – tájékoztatni kell.)
- 35 Az NSZK budapesti nagykövetségének jelentése (Budapest, 1989. július 10.). PA AA 214. 139.946E. 214-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 36 Az ügy azért ennél bonyolultabb volt. A menekültek frissen kiállított útleveleiből így is hiányzott volna a beutazáskor használt bélyegző. A külügyi államtitkár átirata Hans Neusel belügyminisztériumi államtitkárnak (Bonn, 1989. augusztus 7.). Uo.
- 37 A budapesti NSZK nagykövetség jelentése (Budapest, 1989. július 10.). Uo.
- 38 Külügyminisztériumi utasítás (Bonn, 1989. július 18.). Uo.
- 39 L. még Fredo Dannenbring távirati jelentését (Genf, 1989. augusztus 16.). B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 40 A Külügyminisztérium, 213. referátusának összefoglalója az államtitkár számára (Bonn, 1989. július 31.). PA AA 214. 139.946E. 214-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 41 Augusztus 24-ére virradó éjszaka evakuálták a budapesti nagykövetségen tartózkodókat, akik a vöröskeresztes útlevelel hagyták el az országot.
- 42 A genfi nyugatnémet misszió távirata a külügyminisztériumnak (*Citissime nachts*) (Genf, 1989. szeptember 9.). PA AA B85. 2341E. 513-542.15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus der DDR+Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest ab 1.09.1989.
- 43 A genfi nyugatnémet követség jelentése (Genf, 1989. augusztus 7.). PA AA 214. 139.946E. 214-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 44 Wilhelm Höynck feljegyzése Jürgen Sudhoff államtitkár és Arthur E. Dewey tárgyalásáról (Bonn, 1989. augusztus 15.). PA AA B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 45 Ezzel tulajdonképpen egybevágó esemény zajlott 1989. augusztus 19-én a Sopron melletti határszakaszon.
- 46 Fredo Dannenbring jelentése (*Citissime nachts*) (Genf, 1989. augusztus 16.). B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.
- 47 L. a 44. sz. jegyzetet.
- 48 Feljegyzés Hocké bonni tárgyalásairól (Bonn, 1989. augusztus 21.). PA AA B85. 2340E. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. 12–31. August 1989.

- 49 *Akten*, (1998) 44. o. A tárgyalásokról Oplatka András részletes és a magyar visszaemlékezéseket is feldolgozó elemzést közöl a könyvében. L. Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest: Helikon, 2008.
- 50 *Akten*, (1998.) Uo. (A kötet e tekintetben Kovács László visszaemlékezésére támaszkodik.)
- 51 Hans Schindlernek, az NDK külügyminisztériuma NSZK-ért felelős vezetőjének feljegyzése Oskar Fischer és Horn Gyula megbeszéléséről (Berlin, 1989. augusztus 31.). PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 467/09. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August-September 1989. II.
- 52 A találkozáson magyar részről a külügyminisztérium két tisztviselője és a berlini magyar követség ügyvivője vett részt. Az NDK-t a külügyminiszter mellett az Állambiztonsági Minisztérium vezető tisztviselője, Gerd Vehres budapesti követ és az MfAA NSZK-s ügyekért felelős osztályának vezetője képviselte.
- 53 *Akten*, (1998.) 44. o.
- 54 Uo.
- 55 A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának jegyzéke (Berlin, 1989. szeptember 4.). PA AA. MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 470/09E. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr V.
- 56 „Franz Bertele jelentése a kancellári hivatalnak Szatmári ügyvivővel történt beszélgetéséről. Kelet-Berlin, 1989. szeptember 1.” *Akten*, No. 24. (1998). 391. o.
- 57 A döntés körülményeit a német diplomáciai iratok – természetesen – nem közlik, e tekintetben azonban memoárookra, magyar levéltári forrásokra és nem utolsó sorban Oplatka András kitűnő feldolgozására hagyatkozhatunk.
- 58 Oskar Fischer távirata Horn külügyminiszternek, 1989. szeptember 8. 1989. szeptember 12. PA AA. MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 470/09E. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr V.
- 59 A külügyminisztérium távirata a nagykövetségnek (Bonn, 1989. szeptember 12.). 139.948E. 214.-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 60 A budapesti NSZK követség jelentése (Budapest, 1989. szeptember 29.). PA AA B85. 2341E. 513-542.15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus der DDR+Ostberlin. Hier: Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest ab 1.09.1989.
- 61 A budapesti NSZK követség jelentése (Budapest, 1989. október 8.). Uo.
- 62 Ez abból is világosan látszott, hogy a prágai nyugatnémet nagykövetségen tartózkodó keletnémetek ügyében semmilyen eredményt sem sikerült elérni. A nyugatnémet diplomácia erőfeszítései ellenére nem találtak humanitárius megoldást a problémára. A politikai kibontakozásra a csehszlovák külügyminiszterrel folytatott tárgyalások után esély sem mutatkozott. A Csehszlovák Kommunista Párt ugyanakkor saját lapján, a *Rude Pravon* keresztül teljes támogatásáról biztosította az NDK-t, elítélve a Kelet-Berlin ellen folytatott kampányt. L. A bonni külügyminisztérium feljegyzése (Bonn, 1989. szeptember 19.). PA AA 139.948E. 214.-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 63 A nyugatnémet követség igyekezett ezúttal is önkorlátozásra bírni a sajtót, nehogy a még kitelepülni készülőkhöz elzárják a menekülés útját. Követi jelentés (Budapest, 1989. szeptember 12.; 20.). PA AA B85. 23451E. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest,
- 64 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12. September 1989.
- 65 Feljegyzés Oskar Fischer és G. N. Korinovic tárgyalásairól (H. n., 1989. szeptember 3.). PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 469/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August-September 1989. IV.
- 66 Uo.; Manfred Görtemaker: *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zum Gegenwart*. München: Beck, 1999. 726. o.
- 67 Feljegyzés Vjacseszlav I. Kocsemaszov rendkívüli és meghatalmazott követ és Oskar Fischer megbeszéléséről (Berlin, 1989. szeptember 7.). PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 469/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August-September 1989. IV.

- 68 Ivan Aboimov több megnyilvánulásában hirdette az európai szocialista országokkal fenntartott kapcsolatok „demokratizálásának” szükségességét. L. Póti László: *A szovjet Kelet-Európa-politika a gorbacsovi korszakban 1985–1991*. PhD. Értekezés. Kézirat, Budapest, 1999. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/136/01/poti_laszlo.pdf.
- 69 Feljegyzés Bernhard Neugebauer és G. N. Gorinovic tárgyalásairól (Berlin, 1989. szeptember 3.). AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 469/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August–September 1989. IV.
- 70 Kocsemaszov és Fischer tárgyalása (Berlin, 1989. szeptember 5.). Uo.
- 71 A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának jegyzéke (Berlin, 1989. szeptember 12.). PA AA. MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 470/09E. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr V.
- 72 Oskar Fischer levele Günter Mittagnak (Berlin, 1989. szeptember 15.; 1989. szeptember 12.) Uo.
- 73 Vehres követi jelentése Schürer és Németh találkozásáról (Budapest, 1989. szeptember 22.). PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 467/09. 708. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August–September 1989. II.
- 74 Oskar Fischer levele Erich Honeckernek (Kelet-Berlin, 1989. október 2.) PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 468/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August–September 1989. III.
- 75 Ajánlás a Magyar Külügyminisztériummal folytatandó tárgyalásokhoz az NDK állampolgárok illegális kiutazásának megakadályozására (D. n. h. n.). Uo.
- 76 Koncepcióvázlat a magyar féllel folytatandó tárgyalások témáit illetően. Uo.
- 77 PAA AA 139.948E. 214-330.66. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.
- 78 Seiters és Horváth István nagykövet megbeszélése (Bonn, 1989. szeptember 19.) *Akten*, No. 41. (1998). 405–407. o.
- 79 Kohl kancellár levele Németh Miklós miniszterelnökhöz (Bonn, 1989. október 4.), Feljegyzés Kohl és Delors megbeszéléséről (1989. október 5.), valamint Kohl és Bush telefonbeszélgetése (1989. október 23-án). *Akten*, No. 57–58. (1998). 442–459. o.
- 80 L. pl. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11., 12. September 1989.
- 81 A miniszteri kabinetiroda vezetőjének, Frank Elbének a feljegyzése Horn és Genscher megbeszéléseiről (New York, 1989. szeptember 27.). PA AA 139.939E. 214-321.11. Ung. Bilateralen Konsultationen der Aussenminister.
- 82 J. Vogl feljegyzése Sztankovics Imrével történt megbeszélésről. PA AA MfAA-Teil 3. (MfAA ZR-Bestand) Band ZR 468/09. Grenzüberschreitender Reiseverkehr. August–September 1989. III.
- 83 A külügyminisztérium által összeállított tárgyalási tematika (Bonn, d. n.), ill. Christoph Derix követségi tanácsos feljegyzése Genscher és Szűrös Mátyás megbeszéléséről (Bonn, 1989. november 27.) PA AA 139.939E. 214-321.11. Ung. Bilateralen Konsultationen der Aussenminister.
- 84 Genscher pohárköszöntője (Budapest, 1989. november 23.). Uo.
- 85 Feljegyzés Genscher és Horn november 23-i megbeszéléséről (Bonn, 1989. november 27.). Uo.
- 86 Hans Klein, különleges ügyekkel megbízott miniszter sajtótájékoztatója (Bonn, 1989. november 20.). Uo. A találkozóról l. még: Horváth István –Németh István: ...*És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990) (Legenda és valóság)*. Budapest: Magvető, 1999. 385–388. o.
- 87 Kohl december 16-án folytatott tárgyalásokat a magyar miniszterelnökkel.